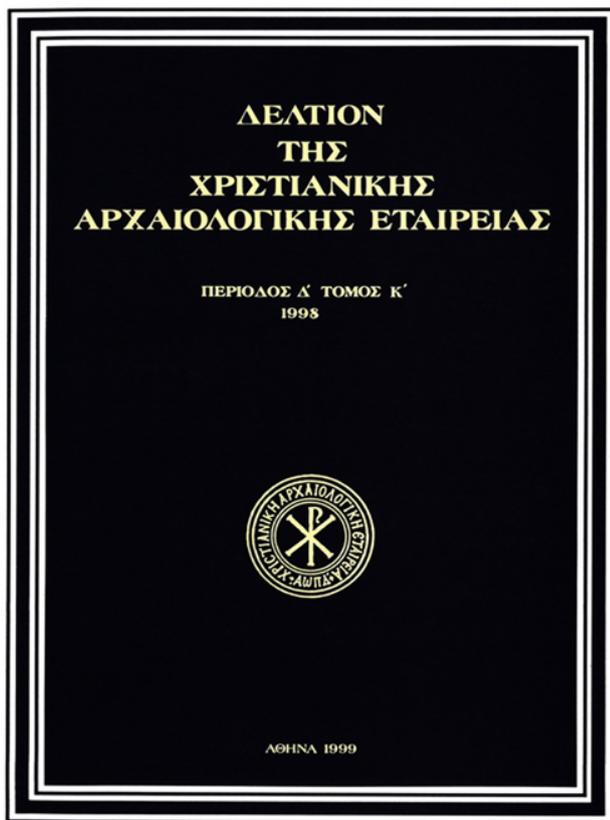

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 20 (1999)

Δελτίον ΧΑΕ 20 (1998-1999), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Δημητρίου Ι. Πάλλα (1907-1995)

Ο σταυρός ως λατρευτικό αντικείμενο του πρωτοβυζαντινού ναού: Ένα παράδειγμα από την Κρήτη

Όλγα ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ

doi: [10.12681/dchae.1194](https://doi.org/10.12681/dchae.1194)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ Ο. (1999). Ο σταυρός ως λατρευτικό αντικείμενο του πρωτοβυζαντινού ναού: Ένα παράδειγμα από την Κρήτη. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 20, 71–80. <https://doi.org/10.12681/dchae.1194>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ο σταυρός ως λατρευτικό αντικείμενο του
πρωτοβυζαντινού ναού: Ένα παράδειγμα από την
Κρήτη

Όλγα ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ

Δελτίον ΧΑΕ 20 (1998), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
Δημητρίου Ι. Πάλλα (1907-1995) • Σελ. 71-80

ΑΘΗΝΑ 1999

Ο ΣΤΑΥΡΟΣ ΩΣ ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΟ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΝΑΟΥ: ΕΝΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

Κύρια μεθοδολογική συμβολή του Δημητρίου Πάλλα είναι χωρίς αμφιβολία η αναζήτηση της χρήσης των αντικειμένων και μάλιστα όσων συνδέονταν με τη λατρεία και την ερμηνεία τους με βασικό κριτήριο την ανασύνθεση των λειτουργικών χειρισμών. Στην προσπάθεια αυτή επιστράτευε εξίσου τις μαρτυρίες των κεμένων και των υλικών τεκμηρίων αναδεικνύοντας ερμηνευτικά κλειδιά και για τα δύο. Ένα από τα ζητήματα που τον απασχόλησαν, στο περιθώριο σχεδόν των ερευνών του, ήταν η θέση του σταυρού ως κύριου λατρευτικού αντικειμένου στον πρωτοβυζαντινό ναό. Η πρότασή του για τη γενικευμένη λατρεία του σταυρού μέσα στην εκκλησία, σε μιαν εποχή πριν από τη δημιουργία του ψηλού τέμπλου ως εικονοστασίου, στηρίχθηκε στα κείμενα και σε αποσπασματικά αρχαιολογικά τεκμήρια, πολλά από τα οποία αποτελούν ύστερες επιβιώσεις μιας παλαιότερης, λησμονημένης πρακτικής. Στη συνέχεια παρουσιάζονται αρχαιολογικές μαρτυρίες από την Κρήτη που ενισχύουν την ερμηνεία του. Πρόκειται για θραύσματα μαρμάρινων σταυρών, γνωστών από παλιά, που όμως δεν είχαν συνδεθεί με λειτουργική ή άλλη χρήση.

Στην Αρχαιολογική Αποθήκη των Αγίων Δέκα, όπου στεγάζονται ευρήματα από την ευρύτερη περιοχή της Γόρτυνας, φυλάσσεται με τον αριθμό 138 θραύσμα από ενεπίγραφο μαρμάρινο σταυρό (Εικ. 1-2). Αποτελεί το κάτω τμήμα της κατακόρυφης και διαπλατυσμένης στην άκρη, σχεδόν τριγωνικά, κεραίας σταυρού. Διατηρεί μέρος του εμβόλου στήριξης, το οποίο στη μία όψη (Α) βρίσκεται στο ίδιο ακριβώς επίπεδο με την επιφάνεια της κεραίας, ενώ στην άλλη (Β) εισέχει δημιουργώντας μιαν αβαθή εγκοπή. Το συνολικό ύψος

του θραύσματος είναι 27 εκ. και το μεγαλύτερο πλάτος, στο διαπλατυσμένο άκρο, 22,5 εκ. Το πλάτος της κεραίας είναι 11,2 εκ. και το πάχος της 10,2 εκ. Το σπάσιμο στο πάνω μέρος είναι σχεδόν κάθετο προς την όψη του σταυρού. Το έμβολο έχει αντίθετα σπάσει λοξά, ενώ η τριγωνική απόληξη της κεραίας και οι αιχμές της έχουν κατά τόπους αποκρουσθεί.

Το θραύσμα έχει και στις δύο όψεις επιγραφές. Η επιγραφή της Α όψης βγαίνει σε τρεις κατακόρυφες σειρές. Στη μεσαία διαβάζεται *ΟΝΗΜΑC*. Αμέσως από κάτω χαράσσεται λατινικός σταυρός, ο οποίος ξεπερνάει κατά ελάχιστο το μήκος της κεραίας και προωθείται προς το συνεχόμενο έμβολο. Στην αριστερή σειρά αναγράφεται *ΕΠΙ* και ακολουθεί μονόγραμμα με βάση το γράμμα *Ν*. Στη δεξιά: *Ο CΤΑΥΡΟ[C]*. Στη Β όψη η επιγραφή βγαίνει σε μία κατακόρυφη σειρά και σε μία οριζόντια σε σχήμα ανεστραμμένου *Τ*, που παρακολουθεί και το σχήμα της κεραίας του σταυρού. Διαβάζεται: *ΕΥCΟΝΤΕ / ΕΝΑΥΤΗ*.

Το θραύσμα προέρχεται από την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στη Γαλιά¹, δυτικά της Γόρτυνας. Χάρη στις επιγραφές του δημοσιεύθηκε επανειλημμένα. Πρώτος ο Gerola, ο οποίος φαίνεται ότι και το είχε εντοπίσει στις αρχές του αιώνα, δημοσίευσε τις επιγραφές στον τέταρτο τόμο των *Monumenti veneti*². Ο Gerola διάβασε την επιγραφή της Α όψης:

[ἐλέησ]ον ἡμᾶς / ἐπὶ νοῦν ὁ σταυρός,

και την ταύτισε με το τέλος του τρισάγιου ύμνου.

Στην Β όψη διάβασε:

[εἰσελ]εύσονται ἐν αὐτῇ.

Τις επιγραφές συμπεριέλαβε και η Guarducci στις *In-*

1. G. Gerola, *Τοπογραφικός κατάλογος των τοιχογραφημένων εκκλησιών της Κρήτης*. Μετάφραση, πρόλογος, σημειώσεις Κ.Ε. Λαοσιθωτάκης, Ηράκλειο 1961, αριθ. 606, σ. 89. Η εκκλησία έχει

σήμερα κατεδαφιστεί.

2. G. Gerola, *Monumenti veneti dell'isola di Creta*, IV, Βενετία 1932, σ. 543-544, αριθ. 10.

*scriptiones Creticae*³. Αμφισβήτησε την ανάγνωση *ἐπί νοῦν*, αλλά δέχθηκε τις υπόλοιπες, και με τη σειρά της ταύτισε την επιγραφή της όψης Β με το τέλος του στίχου 20 του ψαλμού 117: *Αὕτη ἢ πύλη Κυρίου, δίκαιοι εἰσελεύσονται ἐν αὐτῇ*.

Τις επιγραφές δημοσίευσε στη συνέχεια ο Α. Bandy⁴, ο οποίος πρότεινε μιαν άλλη ανάγνωση για την Α όψη, θεωρώντας ότι το πιθανό μονόγραμμα μετά το *ἐπί* που ο Gerola διάβασε ως *νοῦν*, αποτελείται από σύμπλεγμα με δύο άγκυρες και κλειδί:

ὁ ἐπί σταυρο[ῦ] / ἐλέησον ἡμᾶς.

Η ανάγνωση ωστόσο του Bandy δεν είναι ικανοποιητική, γιατί αγνοεί το μονόγραμμα, ενώ η εκφορά του άρθρου της τρίτης στήλης πριν από το *ἐπί* της πρώτης (Εικ. 1) δεν είναι αυτονόητη. Συγχρόνως η ανάγνωση αυτή δημιουργεί και κάποιο πρόβλημα ερμηνείας, καθώς ο προσδιορισμός *ὁ ἐπί τοῦ σταυροῦ* θυμίζει την προσθήκη στον τρισάγιο ύμνο *ὁ σταυρωθεὶς δι' ἡμᾶς* από τους μονοφυσίτες. Θα μπορούσε επομένως να οδηγήσει σε ενδεχομένως παραπλανητικές υποθέσεις για τα θεολογικά ζητήματα στο νησί⁵.

Μια προσεκτική εξέταση του μονογράμματος έδειξε ότι θα μπορούσε να διαβαστεί *Ἰωάννου*, όπως επιτρέπει η σύγκριση με μονογράμματα σε μολυβδόβουλλα⁶. Στην περίπτωση αυτή οι επιγραφές που αναγράφονταν κάποτε στο σταυρό ήταν:

Α. *Ἅγιος ὁ Θεός, Ἅγιος Ἰσχυρός, Ἅγιος Ἀθάνατος ἐλέησον ἡμᾶς. Ἐπί Ἰωάννου ὁ σταυρός.* Ἴσως στην τρίτη στήλη, ψηλότερα, στο σπασμένο μέρος, να αναγραφόταν *ἐνεπήγη* ή *ἐστήθη* ή *ἀφιερώθη* ή άλλο ρήμα με ανάλογη σημασία, και χωρίς το οποίο πάντως το νόημα είναι σαφές. Οι δύο πλάγιες στήλες δεν αποτελούν προσθήκη στον τρισάγιο ύμνο, αλλά αφορούν την αφιέρωση του σταυρού επί Ιωάννου.

Β. *Αὕτη ἢ πύλη Κυρίου. Δίκαιοι εἰσελεύσονται ἐν αὐτῇ.* Σε συνδυασμό με τον τρισάγιο ύμνο ο στίχος αυτός

αναφέρεται μάλλον στην ίδια την Εκκλησία παρά στην είσοδο ενός συγκεκριμένου ναού.

Η χρονολόγηση που προτείνουν και οι τρεις ερευνητές είναι πολύ γενική, στην πρωτοβυζαντινή εποχή, γιατί πράγματι τα γράμματα των σύγχρονων και στις δύο όψεις επιγραφών δεν επιτρέπουν ακριβέστερο χρονολογικό προσδιορισμό. Αλλά και το όνομα του Ιωάννη δεν βοηθά σημαντικά. Είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι το όνομα σε γενική με την πρόθεση *ἐπί* πάνω σε σταυρό με λειτουργική επιγραφή αναφέρεται σε εκκλησιαστικό άρχοντα. Απαντά ήδη σε θωράκιο από τη Γόρτυνα η εκφορά *ἐπί Συνεσίου* ή *ἐπί Συνεσίου τοῦ θεοφιλεστάτου ἐπισκόπου*⁷. Από τους γνωστούς αρχιεπισκόπους Γόρτυνας ένας Ιωάννης αναφέρεται σε πηγές το 597 και το 599 και δύο άλλοι το 10ο αιώνα, μετά τη βυζαντινή ανάκτηση⁸. Όμως ο κατάλογος των επισκόπων, όχι μόνον της Γόρτυνας αλλά και των άλλων περιοχών της Κρήτης, είναι αποσπασματικός. Φυσικά δεν αποκλείεται και άλλη ιδιότητα του Ιωάννη. Έτσι η μνεία του ονόματος δεν μπορεί να αποτελέσει στοιχείο βέβαιης χρονολόγησης.

Καθώς το ενδιαφέρον έως σήμερα στράφηκε αποκλειστικά στην ανάγνωση των επιγραφών, δεν διατυπώθηκε καμιά υπόθεση σχετικά με τη θέση και τη χρήση του μαρμάρινου σταυρού. Η σπασμένη άκρη που έχει σήμερα ύψος 27 εκ. περνά απαρατήρητη, είναι όμως ό,τι απέμεινε από ένα μαρμάρινο λευκό σταυρό που θα είχε αρκετά επιβλητική μορφή. Μπορούμε βάσιμα να υποθέσουμε ότι θα είχε σχήμα λατινικού σταυρού με μεγαλύτερη την κάτω κατακόρυφη κεραία από την πάνω και αυτήν πάλι κατά τι μακρύτερη από τις οριζόντιες, γιατί αυτό είναι το σχήμα που απαντά συχνότερα, όταν μάλιστα οι κεραίες διαπλατύνονται στις άκρες⁹. Το αρχικό ύψος μπορεί να υπολογιστεί κατά προσέγγιση με οδηγό το ύψος των γραμμμάτων (0,2-0,3 εκ.) και με βάση τις αναλογίες άλλων σταυρών¹⁰. Θα κυμαινόταν μεταξύ 80 εκ. και 1 μ. (Εικ. 4). Με τέτοιο

3. M. Guarducci, *Inscriptiones Creticae. Opera et consilio Friderici Halbherr collectae*, IV, Ρώμη 1950, αριθ. 473, σ. 404.

4. A. C. Bandy (Μπέντης), *The Greek Christian Inscriptions of Crete*, Αθήνα 1970, αριθ. 53, σ. 82.

5. *ΘΗΕ* 11, σ. 869. *ΟΔΒ* 3, σ. 2121. Α. Kartsonis, *The Emancipation of the Crucifixion*, στο *Byzance et les images*, Παρίσι 1994, σ. 176-177.

6. G. Zacos and A. Vegliery, *Byzantine Lead Seals*, I, Plates, Βασιλεία 1972, πίν. 235: 231 και 238.

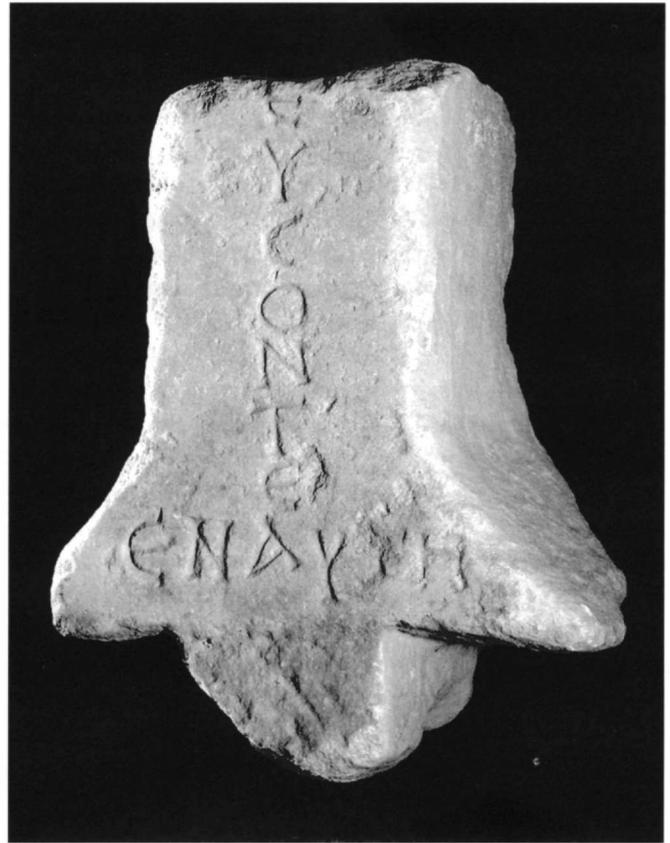
7. Bandy, *ό.π.*, αριθ. 27 και 28.

8. D. Tsougarakis, *Byzantine Crete from the 5th Century to the Venetian*

Conquest, Αθήνα 1988, πίν. 10, σ. 395.

9. E. Dinkler, *Bemerkungen zum Kreuz als Τρόπαιον*, *Mullus. Festschrift Theodor Klauser, JbAChr Ergänzungsband* 1, 1964, σ. 71-78. Πρβλ. το λήμμα Kreuz στο *RbK V*, σ. 1-284 (Dinkler, Dinkler-von Schubert, Galavaris).

10. Φυσικά οι αναλογίες ποικίλλουν ανάλογα με το υλικό από το οποίο είναι κατασκευασμένος ο σταυρός. Για την αναπαράσταση χρησιμοποιήθηκαν κυρίως οι αναλογίες της παράστασης σταυρού σε *opus sectile* στο δυτικό τοίχο της Αγίας Σοφίας, εδώ Εικ. 5.

Εικ. 1-2. Θραύσμα μαρμάρινου σταυρού από τη Γαλιά. Αρχαιολογική Αποθήκη Αγίων Δέκα, αριθ. 138.

ύψος δεν είναι να απορεί κανείς πώς με τα χρόνια – ίσως όμως και με τον πρώτο σεισμό – έσπασε σε μικρά κομμάτια. Αν θα ήταν, όπως είναι πιθανό, τοποθετημένος σε βάθρο (Εικ. 3), θα αποτελούσε μια μνημειώδη κατασκευή. Πού ήταν λοιπόν στημένος;

Σταυροί στημένοι στο ύπαιθρο είναι γνωστοί από γραπτές πηγές στην Κωνσταντινούπολη, στο φόρο του Κωνσταντίνου¹¹, αλλά και στην αγορά της Λακεδαιμόνος, την εποχή που κήρυττε εκεί ο Νίκων ο Μετανοείτε¹². Οι επιγραφές του σταυρού από την Κρήτη με άμεση αναφορά στην εκκλησία και την ευχαριστιακή λει-

τουργία οδηγούν εντούτοις στη σκέψη ότι ο σταυρός θα βρισκόταν σε εσωτερικό χώρο εκκλησίας, όπως εκείνοι που μαρτυρούνται στη Γεωργία¹³.

Σταυροί με αναγραφή του τρισάγιου ύμνου είναι γνωστοί και άλλοι: Ένα μαρμάρινο θραύσμα από το Έβδομον, στην Κωνσταντινούπολη, που χρονολογείται στα τέλη του 5ου αιώνα¹⁴, η ασημένια επένδυση ενός μάλλον ξύλινου σταυρού από το θησαυρό της Αντιόχειας, τώρα στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης και στο Λούβρο, που χρονολογείται στον 6ο ή στις αρχές του 7ου αιώνα και υπολογίζεται ότι είχε αρχικό

11. *Scriptores originum Constantinopolitanarum* (έκδ. Th. Preger), II, Λειψία 1907, 18, σ. 60 και 50, σ. 178. Dinkler, ό.π., σ. 75-76.

12. Διαθήκη του αγίου Νίκωνος, όπως την εξέδωσε ο Λάμπρος από έντυπο της Βενετίας του 1780, Σπ. Λάμπρου, Ο βίος Νίκωνος του Μετανοείτε, *NE* 3 (1906), σ. 224.

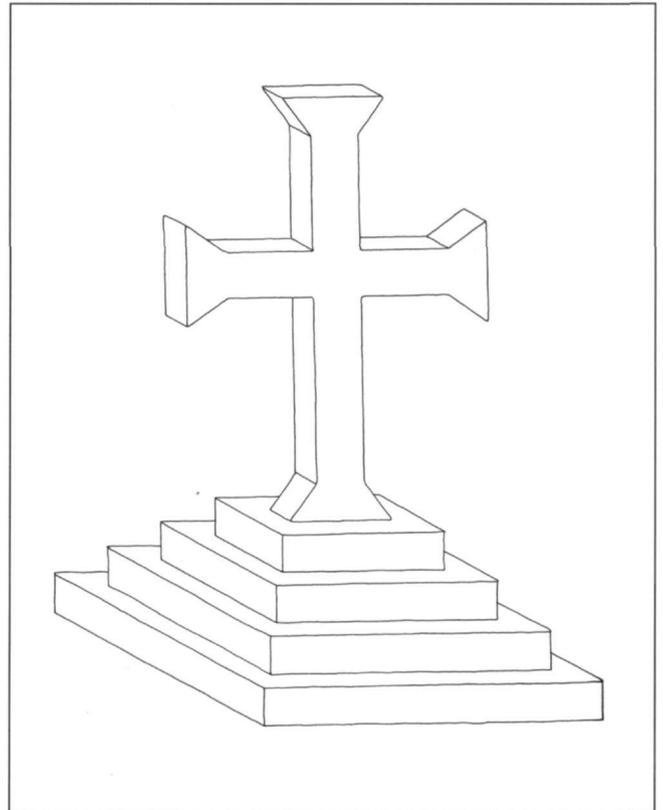
13. R. Mepisashvili - V. Tsintsadse, *The Arts of Ancient Georgia*, Νέα Υόρκη 1979, σ. 228. Πρβλ. *The Glory of Byzantium*, Κατάλογος έκθεσης στο Metropolitan Museum, Νέα Υόρκη 1997, αριθ. 232, σ. 344-345.

14. A. Downey, A Processional Cross, *BMA* 12 (1954), σ. 280.

ύψος 1,49 μ.¹⁵ ένας επάργυρος σταυρός στο Λούβρο, ύψους 54 εκ.¹⁶. Από αυτούς ο σταυρός από το Έβδον, με αφιέρωση του Λέοντα Α', θεωρήθηκε ότι στήθηκε εκεί με αφορμή την καθιέρωση του τρισάγιου ύμνου. Ο σταυρός του Λούβρου έχει θεωρηθεί σταυρός λιτανείας¹⁷, ενώ ο σταυρός από την Αντιόχεια, λόγω των μεγάλων διαστάσεών του, υποστηρίχθηκε ότι ήταν μόνιμα τοποθετημένος μέσα στην εκκλησία. Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι οι σταυροί αυτοί εκτός από τον τρισάγιο ύμνο αναγράφουν, στην άλλη όψη, και επιγραφές σχετικές με την αφιέρωση. Ο χάλκινος σταυρός του Σινά, του βου αιώνα, έχει ύψος περί το 1 μ. και φέρει επιγραφές, στις οποίες, εκτός από στίχο της Εξόδου, αναφέρουν και τους αφιερωτές¹⁸. Καθώς οι εγχάρακτες παραστάσεις του έχουν άμεση αναφορά στα ψηφιδωτά της αψίδας, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ήταν τοποθετημένος επίσης στο εσωτερικό του καθολικού. Ο Weitzmann υποθέτει μια θέση κοντά στην τράπεζα ή στο επιστύλιο φράγματος του πρεσβυτερίου, όπως ο σταυρός στην αναπαράσταση του τέμπλου της Αγίας Σοφίας, που πρότεινε με βάση τις μαρτυρίες των πηγών ο Friedlaender¹⁹.

Οι επιγραφές του σταυρού από την Κρήτη επιτρέπουν ίσως να υποθέσουμε ότι θα μπορούσε να ήταν τοποθετημένος ως στέψη στο φράγμα του πρεσβυτερίου, αν βέβαια επρόκειτο για ένα μεγάλο παλαιοχριστιανικό οικοδόμημα. Η θέση όμως στον κυρίως ναό, πάνω σε ειδικό βάθρο, μονοκόμματο ή βαθμιδωτό (Εικ. 3), όπως αυτό που εικονίζεται στο μαρμαροθέτημα του δυτικού τοίχου της Αγίας Σοφίας (Εικ. 5), είναι πιο πιθανή, γιατί μαρτυρείται από πολλές πηγές και ταιριάζει περισσότερο στον ευμεγέθη και βαρύ μαρμάρινο σταυρό.

Ο C. Mango, στη μελέτη του για το σταυρό που είχε άλλοτε αποδοθεί στο Μιχαήλ Κηρουλάριο, συγκέντρωσε

Εικ. 3. Σταυρός από τη Γαλιά. Σχεδιαστική αποκατάσταση.

μερικές πληροφορίες για τους πιο γνωστούς σταυρούς που ήταν τοποθετημένοι για προσκύνηση μέσα σε εκκλησίες. Θεωρεί ότι αυτή θα ήταν η χρήση και για μερικούς από τους μεταλλικούς σταυρούς που σώζονται μέχρι σήμερα και τονίζει ότι ανάλογα με το μέγεθός τους θα μπορούσαν να φέρονται οι ίδιοι και σε λιτανείες²⁰. Η μαρτυρία από το Βίο του αγίου Θεοδώρου

15. Metropolitan Museum 50.5.3 και Louvre, Dept. des antiquités grecques, étrusques et romaines, Bj 2258. M. Mundell Mango, *Silver from Early Byzantium. The Kaper Koraon and Related Treasures*, Βαλτιμόρη 1986, αριθ. 42a-c, σ. 192-197. *Byzance. L'art byzantin dans les collections publiques françaises*. Κατάλογος έκθεσης στο Λούβρο, 3 Νοεμβρίου 1992 - 1 Φεβρουαρίου 1993, Παρίσι 1992, αριθ. 66 (στο εξής: *Byzance*).

16. C. Metzger, *Croix à inscription votive*, *Revue du Louvre* 22 (1972), σ. 32-34. *Byzance*, αριθ. 65, σ. 118. Kartsonis, ό.π., σ. 174-176.

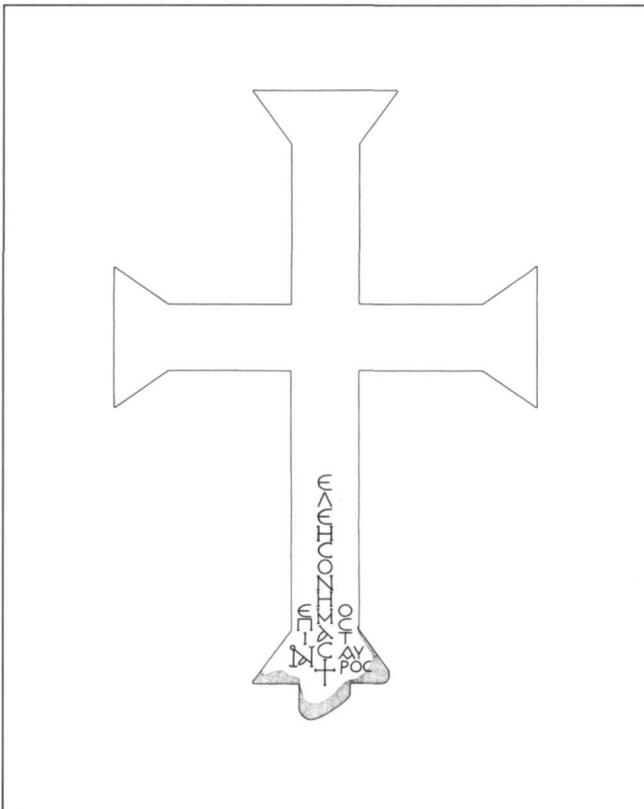
17. Όπως άλλωστε και όλοι οι σταυροί μεσαίων διαστάσεων, τόσο της εποχής αυτής όσο και οι πολλοί μεσοβυζαντινοί που είναι γνωστοί. J.A. Cotsonis, *Byzantine Figural Processional Crosses* (έκδ.

Susan Boyd and Henri Maguire), Washington 1994, σποραδικά.

18. K. Weitzmann - I. Ševčenko, *The Moses Cross at Sinai*, *DOP* 17 (1963), σ. 385-398.

19. Ό.π., εικ. 7. P. Friedlaender, *Johannes von Gaza und Paulus Silentiarius*, Λειψία και Βερολίνο 1912, σ. 246 κ.ε., 251 κ.ε. Ο Πάλλας πρότεινε για το σταυρό του Σινά μια θέση στον κυρίως ναό, βλ. D.I. Pallas, *Sur le problème de l'évolution du témplon en iconostase*, *Actes du XVe Congrès International d'études byzantines*, Αθήνα 1979, I, σ. 368.

20. C. Mango, *La croix dite de Michel le Cerulaire et la croix de Saint-Michel de Sykéon*, *CahArch* 36 (1988), σ. 41-49, ιδίως σ. 41 και 47-48.

Εικ. 4. Σταυρός από τη Γαλιά. Αναπαράσταση.

του Συκεώτη είναι σαφής. Ο ευγενής αφιερωτής παραγγείλε χρυσό σταυρό *ἐπὶ τῇ χρειᾷ τῆς λιτῆς καὶ τῆς προσκυνήσεως*²¹.

Τις γραπτές πηγές που μνημονεύουν την ύπαρξη σταυρού στον κυρίως ναό έχει σχολιάσει ο Δ.Ι. Πάλλας σε μια σειρά από μελέτες του. Είχε αρχικά ανιχνεύσει τη θέση

του σταυρού μέσα στο χριστιανικό ναό με αφορμή την έρευνα των λατρευτικών χειρισμών, των σχετικών με το Πάθος του Χριστού κατά τη Μεγάλη Εβδομάδα και των λειτουργικών κατασκευών που σχετίζονται με αυτές²². Αργότερα συγκέντρωσε και σχολίασε γραπτές μαρτυρίες, σύμφωνα με τις οποίες σταυρός στημένος στον κυρίως ναό αποτελούσε το κατεξοχήν λατρευτικό αντικείμενο σε μιαν εποχή που δεν είχε ακόμη γενικευθεί η ανάλογη χρήση των εικόνων ή για ένα διάστημα και παράλληλα με αυτή²³. Οι μαρτυρίες των πηγών που εντόπισε και σχολίασε αφορούσαν τα Ιεροσόλυμα, την Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης, τη Μικρά Ασία. Μελέτησε επίσης τη νεότερη επιβίωση της πρακτικής αυτής στην Κύπρο, στην Εγκλειστρα του Αγίου Νεοφύτου, όπου ακόμη και σήμερα στέκει ένας ξύλινος σταυρός στον κυρίως ναό, σε χαμηλό βάθος, και η παρουσία του εκεί από κατασκευής της εκκλησίας μαρτυρείται από το εικονογραφικό πρόγραμμα που διαμορφώθηκε για να τον περιβάλλει. Ανάλογη χρήση έχει εντοπιστεί και σε ακόμη νεότερες κυπριακές εκκλησίες²⁴.

Σύμφωνα με τον κανόνα 73 της εν Τρούλλω Συνόδου, στο σταυρό αρμόζει προσκύνηση, γι' αυτό και απαγορεύεται να απεικονίζεται ο σταυρός σε δάπεδα και να πατιέται²⁵. Την προσκύνηση μνημειακής μορφής σταυρού εικονίζει η εγχάρακτη παράσταση σε γυάλινο ποτήρι σήμερα στη συλλογή των Dumbarton Oaks²⁶. Σε μια ομιλία του για τα θαύματα του αγίου Δημητρίου ο Ιωάννης Σταυράκιος, χαρτοφύλαξ της μητρόπολης Θεσσαλονίκης το 13ο αιώνα, αναφέρεται στο σταυρό που είχε στηθεί μέσα στην εκκλησία του αγίου και έφερε το όνομά του, ώστε με την προσκύνησή του να τιμάται και ο μάρτυς²⁷. Μια παρόμοια θέση του σταυρού παραδίδει και αφήγηση για τα θαύματα του αρχαγγέλου Μιχαήλ που αποδίδεται στο Μιχαήλ Ψελλό, αναφέρεται

21. *Vie de Théodore de Sykéon*, εκδ. Α.-J. Festugière, Βρυξέλλες 1970, κεφ. 128. Εξάλλου, και οι ιδιαίτερα λατρευόμενες εικόνες προσκυνούνταν στο προσκυνητάρι τους, αλλά κατά τις λιτανείες περιφέρονταν, όπως και σήμερα. Μνείες σταυρών στημένων σε βάσεις, που κατά περίπτωση χρησιμοποιούνταν και σε λιτανεία, σχολιάζει ο G. Galavaris, *The Cross in the Book of Ceremonies by Constantine Porphyrogenitus, Θυμίαμα στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα*, Αθήνα 1994, σ. 95-99.

22. D.I. Pallas, *Die Passion und Bestattung Christi in Byzanz. Der Ritus - das Bild*, Μόναχο 1965 (MBM 2), σ. 13-22, 28-29, 34-36, 67 κ.ε.

23. Pallas, ό.π. (υποσημ. 19), σ. 367-371. Ο ίδιος, *Une note sur la décoration de la chapelle de Haghios Basileios de Sinasos, Byzantion* 48 (1978), σ. 208-225.

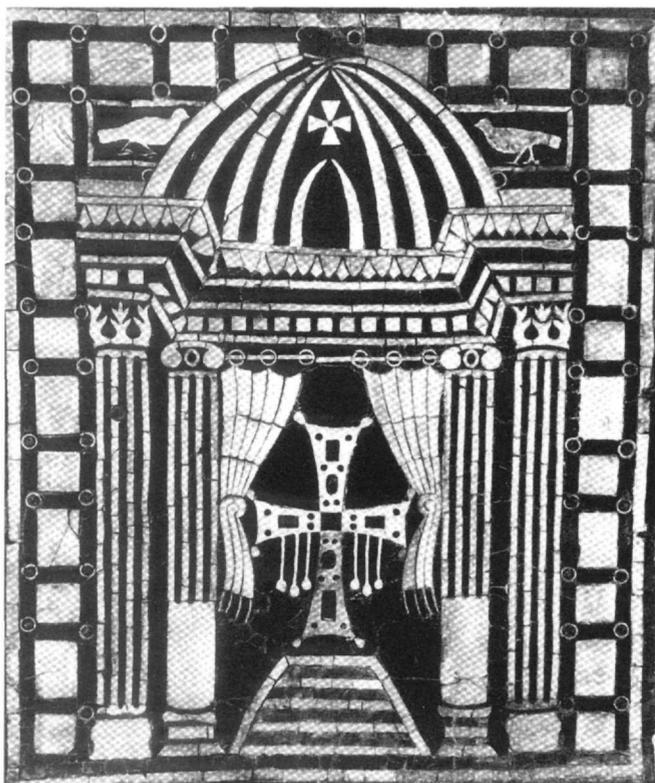
24. D.I. Pallas, *L'ordonnance originale des objets culturels du mona-*

stère de Haghios Neophytos, Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου, Λευκωσία, Απρίλιος 1982, Λευκωσία 1986, σ. 529-537.

25. *Τοῦ ζωοποιῦ σταυροῦ δείξαντος ἡμῶν τὸ σωτήριον, πᾶσαν σπονδὴν ἡμᾶς τιθέναί χρῆ, τοῦ τιμῆν τὴν ἀξίαν ἀποδιδόναι τῷ δι' οὗ σεσώσμεθα τοῦ παλαιοῦ πτώματος. Ὅθεν καὶ νῶ και λόγῳ καὶ αἰσθήσει τὴν προσκύνησιν αὐτῷ ἀπονέμοντες, τοὺς ἐν τῷ ἔδαφει τοῦ σταυροῦ τύπους ὑπὸ τινῶν κατασκευαζομένους ἐξαφανίζεσθαι παντοίως προστάττομεν...* Mansi, XI, σ. 976.

26. M. Ross, *Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection*, I, Washington 1962, σ. 81-82, πίν. LIV.A-B, LV.C.

27. Ιωακείμ Ιβηρίτης, Ἰωάννου Σταυρακίου, Λόγος εἰς τὰ θαύματα τοῦ ἁγίου Δημητρίου, *Μακεδονικά* 1 (1940), σ. 366.

Εικ. 5. Κωνσταντινούπολη, Αγία Σοφία. Μαρμαροθέτημα. Δυτικός τοίχος του κυρίως ναού.

όμως στην εποχή του Ηρακλείου²⁸. Τη διάταξη που συνεπαγόταν η χρήση αυτή του σταυρού δια φωτίζει το μαρμαροθέτημα στο δυτικό τοίχο του κυρίως ναού της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη. Πάνω από την κεντρική είσοδο από το νόρθηκα εικονίζεται διάλιθος

σταυρός, στημένος σε βαθμιδωτό βάθρο που περιβάλλεται από αρχιτεκτονική κατασκευή με πρόπυλο και θόλο, ένα περίτεχνο κιβώριο, του οποίου τα διάστυλα κλείνουν με βήλα (Εικ. 5)²⁹. Μια παρόμοια παράσταση σταυρού σε βαθμιδωτό βάθρο κάτω από κιβώριο με βήλα αποτελεί και το ελεφαντοστέινο δίπτυχο του Μιλάνου³⁰. Ενδεχομένως τα παραδείγματα αυτά απεικονίζουν κάποιον ιδιαίτερης σημασίας σταυρό, όμως ένας διάσημος σταυρός, είτε ήταν της εκκλησίας του Γολγοθά είτε στημένος μέσα στην Αγία Σοφία, θα είχε πολλά απομμήματα³¹.

Όταν ο κανόνας της εν Τρούλλω Συνόδου ορίζει ότι ο σταυρός πρέπει να τιμάται με προσκύνηση, βεβαίως δεν νοείται τόσο η ιδιωτική ευλάβεια όσο η δημόσια προσκύνηση, μέσα στην εκκλησία, όπως και η απαγόρευση σταυρών στα δάπεδα το δημόσιο χώρο αφορά. Έναν αιώνα σχεδόν πριν από την εν Τρούλλω Σύνοδο οι αυτοκράτορες καθιέρωσαν την παράσταση του σταυρού πάνω σε βαθμιδωτό βάθρο στην πίσω όψη των νομισμάτων τους³². Η παράσταση αυτή μπορεί μεν να αντανakλά την οικειοποίηση από τον αυτοκράτορα του χριστιανικού τροπαίου, που ήταν άλλωστε και το τρόπαιο του Κωνσταντίνου, η μορφή όμως με την οποία παρουσιάζεται δεν μπορεί παρά να απηχεί μια πραγματική σκηνοθεσία, μιαν οικεία κατασκευή. Πέρα από τις παραστάσεις σταυρών με ή χωρίς κιβώρια και τις πληροφορίες των γραπτών πηγών είναι οι σωζόμενοι σταυροί που μαρτυρούν τη λατρευτική πρακτική ακόμη και όταν δεν σώζονται *in situ*³³.

Σταυροί μεγάλοι και βαρείς, όπως ο ξύλινος τον οποίο περιέβαλλε η αργυρή επένδυση του Μητροπολιτικού Μουσείου της Νέας Υόρκης ή ο μαρμάρινος σταυρός

28. Michaelis Pselli, *Scripta Minora*, έκδ. Ed. Kurtz - Fr. Drexel, I, Μιλάνο 1936, σ. 124-125. Mango, ό.π. (υποσημ. 20), σ. 47-48.

29. P. Underwood, Notes on the Work of the Byzantine Institute in Istanbul 1957-59, *DOP* 14 (1960), σ. 206-207, εικ. 2 και 3. Ευγενίου Αντωνιάδου, *Έκφρασις της Αγίας Σοφίας*, Β', Αθήνα 1908, σ. 17-18, σχέδ. 201 (πριν από τη συντήρηση). Πρόκειται για το γνωστό και από την αυτοκρατορική εικονογραφία τρόπο εμφάνισης ιδιαίτερα τιμώμενου αντικειμένου. R. Delbrück, *Die Consulardiptychen und verwandte Denkmäler*, Βερολίνο - Λειψία 1929, αριθ. 51. D.I. Pallas, Le ciborium hexagonal de Saint-Démétrios de Thessalonique. Essai d'interprétation, *Zograf* 10 (1979), σ. 54-58.

30. W.F. Volbach, *Elfenbeinarbeiten der Spätantike und des frühen Mittelalters*, Mainz 1952, αριθ. 119, σ. 61-62, πίν. 37.

31. Adamani, *De locis sanctis libri tres*, έκδ. Paulus Geyer, *Itinera Hierosolymitana saeculi IIII-VIII*, Πράγα, Βιέννη, Λειψία 1898, σ. 233. Pallas, ό.π. (υποσημ. 29), σ. 54.

32. Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and the Whittemore Collection*, II, 1: *Phocas and Heraclius, 602-717*, Washington 1968, σ. 95-99.

33. Αρχική πρέπει να είναι η διάταξη στην Εγκλειστρα του Αγίου Νεοφύτου στην Πάφο. Ο σταυρός που βρίσκεται σήμερα εκεί έχει ύψος περίπου 1,60 μ., όμως στο μουσείο της μονής εκτίθεται ένας ξύλινος σταυρός πολύ μικρότερος, ύψους 0,88 μ., εφοδιασμένος μάλιστα με τρεις σταυρόσχημες εγκοπές για την υποδοχή λειψάνου του τιμίου ξύλου. Το μέγεθός του βρίσκεται σε καλύτερη αναλογία με τη σταυρόσχημη εσοχή του τοίχου και τις μορφές των αγγέλων που την περιβάλλουν και ίσως είναι ο αρχικός. C. Mango - E.J. Hawkins, *The Hermitage of St. Neophytos and its Wall Paintings*, *DOP* 20 (1966), σ. 158, εικ. 34, 45, 46. Pallas, ό.π. (υποσημ. 24). S. Tomeković, *Ermitage de Paphos: Décors peints pour Neophyte le Reclus*, στο: C. Jolivet-Levy, M. Kaplan, J.-P. Sodini (επιμ.), *Les saints et leur sanctuaires à Byzance. Textes, images et monuments*, Παρίσι 1993, σ. 155-156.

Εικ. 6-7. Θραύσμα μαρμάρινου σταυρού από τη Γόρτυνα. Αρχαιολογική Αποθήκη Αγίων Δέκα, αριθ. 346.

από την Κρήτη, αλλά και σταυροί ιδιαίτερα πολύτιμοι, όπως ο μεσοβυζαντινός σταυρός της Μεγίστης Λάυρας³⁴, θα ήταν μόνιμα στημένοι. Η χρήση αυτή μαρτυρείται, όπως αναφέρθηκε, στη Γεωργία από τον 4ο αιώνα και εξής³⁵.

Στην Κρήτη σώζονται άλλα δύο τουλάχιστον μαρμάρινα θραύσματα κεραιών σταυρού με τον τρισάγιο ύμνο. Το ένα, που προέρχεται από το χωριό Βρέλι της περιοχής Γόρτυνας, φέρει και στις δύο όψεις την επιγραφή "Άγιος ὁ Θεός"³⁶. Το άλλο, που περιουνελέγη τον περα-

μένο αιώνα στη Γόρτυνα και χρονολογείται πιθανότατα στον 6ο αιώνα, φέρει στη μία πλευρά την επιγραφή ΑΓΙΟ/Ο/ΘΕ κάτω από τρεις σταυρούς και στην πίσω όψη: "Άγιε Νικόλαε, βοήθησον τῷ χωριῷ τούτῳ και παντί[...]"³⁷ (Εικ. 6-7). Το ύψος του θραύσματος είναι 17 εκ. Η επίκληση στον άγιο Νικόλαο θυμίζει τις μαρτυρίες του Ιωάννη Σταυρακίου ή του Ψελλού, που βεβαιώνουν την κοινή λατρεία στο σταυρό του χριστιανικού τροπαιίου και του επώνυμου αγίου³⁸, έτσι ώστε τὸ ὀρώμενον ὁ τροπαιοφόρος σταυρός, τὸ δὲ ἀκουόμενον

34. A. Grabar, La précieuse croix de la lavra Saint-Athanase au Mont-Athos, *L'art paléochrétien et l'art byzantin. Recueil d'études 1967-1977 (Variorum Reprints)*, Λονδίνο 1979, αριθ. XII.

35. Πρβλ. υποσημ. 13.

36. Guarducci, ὀ.π. (υποσημ. 3), αριθ. 472. Bandy, ὀ.π. (υποσημ. 4), αριθ. 52. Δεν μπόρεσα να το εντοπίσω στην Αρχαιολογική Αποθήκη των Αγίων Δέκα.

37. Αρχαιολογική Αποθήκη Αγίων Δέκα, αριθ. 346. Guarducci, ὀ.π., αριθ. 471. Bandy, ὀ.π., αριθ. 24.

38. Ο Ιωάννης Σταυρακίος, Χαρτοφύλαξ στη Μητρόπολη Θεσσαλονίκης, που έγραφε το 13ο αιώνα για τα θαύματα του αγίου Δημητρίου, αναφέρει για το σταυρό που στήθηκε στο «σηκό» ναού της Καππαδοκίας *εις τοῦ μάρτυρος ὄνομα, τὸ μὲν φαινόμενον ὁ*

τροπαιοφόρος σταυρός, ὁ μάρτυς δὲ τὸ νοούμενον. Ιωακείμ Ιβηρίτης, ὀ.π. (υποσημ. 27), σ. 366. Σε αφήγηση για τα θαύματα του αρχαγγέλου Μιχαήλ, που αποδίδεται στο Μιχαήλ Ψελλό, αναφέρεται ότι ο Ηράκλειος επιστρέφοντας στην Κωνσταντινούπολη από τη νικηφόρο εκστρατεία του στην Περσία στρατοπέδευσε σε τόπο της Μικρής Ασίας, ίσως τη Συκεώνα, και επισκέφθηκε την εκκλησία, όπου έστησε σταυρό στο όνομα του αρχαγγέλου. Ακολούθησαν θαύματα, στα οποία ο ρόλος του σταυρού ήταν εξίσου σημαντικός με εκείνον της Θεοτόκου και του αρχαγγέλου Μιχαήλ. *Michaelis Pselli, Scripta Minora*, ὀ.π. (υποσημ. 28), σ. 124-127. Mango, ὀ.π. (υποσημ. 20), σ. 47-48. D.I. Pallas, Une note sur la décoration de la chapelle de Haghios Basileios de Sinasos, *Byzantion* 48 (1978), σ. 221-225.

ο επώνυμος άγιος. Μπορούμε επομένως να συμπεράνουμε ότι ο σταυρός αυτός ήταν στημένος σε μιαν εκκλησία αφιερωμένη στον άγιο Νικόλαο³⁹.

Στη Σούγια της επαρχίας Σελίνου, τέλος, βρέθηκε ένας ακέραιος μαρμάρινος σταυρός, ύψους 40 εκ. περίπου, επίσης ενεπίγραφος. Στις κεραιές αναγράφεται *ICXC NI KA* και στη διασταύρωσή τους υπάρχει η χρονολογία *ϛωγκϛ* (1315)⁴⁰. Σύμφωνα με το σχέδιο του Ορλάνδου η αναγραφή της χρονολογίας θα μπορούσε να είναι νεότερη, να προέρχεται από δεύτερη χρήση. Ο Ορλάνδος, που διαπίστωσε εγκατάλειψη της βασιλικής της Σούγιας μετά τον 7ο αιώνα, θεώρησε ότι ο σταυρός είχε μεταφερθεί εκεί από αλλού, άποψη που επιβεβαίωσαν και οι ντόπιοι. Είτε πρόκειται για παλαιοχριστιανικό σταυρό που ξαναχρησιμοποιήθηκε το 14ο αιώνα, όταν ίσως προστέθηκε η επιγραφή, είτε για υστεροβυζαντινό σταυρό, φαίνεται να έχουμε και εδώ μιαν όψιμη επαρχιακή επιβίωση της πρωτοβυζαντινής λατρευτικής χρήσης του σταυρού στην απομονωμένη νότια Κρήτη, ανάλογη με εκείνη που επέζησε στις κυπριακές εκκλησίες.

Αν μετά από την απαρίθμηση των παραπάνω παραδειγμάτων ξαναγυρίσουμε στο θραύσμα από τη Γαλιά, μπορούμε νομίζω να θεωρήσουμε τη χρήση του ως λατρευτικού αντικειμένου μέσα σε εκκλησία ως ασφαλή. Μένει ακόμη ανοιχτή η ακριβέστερη χρονολόγησή. Αν, ωστόσο, δεν θελήσουμε να απομακρυνθούμε από τα γνωστά παράλληλα, οδηγούμαστε προς έναν ορατό χρονολογικό οριζόντα: Ο σταυρός του Σινά χρονολογείται στον 6ο αιώνα. Οι δύο σταυροί με τον τρισάγιο ύμνο, με διαφορετική προέλευση ο καθένας, χρονολογούνται στον 6ο-7ο αιώνα. Ο τρισάγιος ύμνος ψαλλόταν ήδη τον 5ο αιώνα, όμως από τον 6ο είναι αναπόσπαστο τμήμα της ευχαριστιακής λειτουργίας⁴¹. Από τον 6ο αιώνα είναι και το μαρμαροθέτημα της Αγίας Σοφίας. Η εισαγωγή του θέματος στα νομίσματα γίνεται και αυτή στα τέλη του 6ου αιώνα. Τα τελευταία χρόνια του 6ου αιώνα μαρ-

τυρείται επίσκοπος Γόρτυνας με το όνομα Ιωάννης, το ίδιο που διαβάζουμε πάνω στο μαρμάρινο σταυρό από τη Γαλιά. Όλα αυτά αποτελούν μια σειρά από ενδείξεις που επιτρέπουν την τοποθέτηση του μνημειακού σταυρού με τον τρισάγιο ύμνο από την Κρήτη ενδεχομένως στην ίδια εποχή, τα τέλη του 6ου αιώνα. Αν όμως αποδεσμευθούμε από τον επίσκοπο Γόρτυνος Ιωάννη, του 597 και 599, μπορούμε να προωθήσουμε τη χρονολόγηση στον 7ο αιώνα, την εποχή του Ηρακλείου και αργότερα, όταν μετά την ανάκτηση της Κτησιφώντος, την επιστροφή του Τιμίου Σταυρού στα Ιεροσόλυμα και στη συνέχεια στην Κωνσταντινούπολη, η λατρεία του σταυρού επιτείνεται⁴². Τον 7ο αιώνα γίνεται στενότερη και η σχέση της Εκκλησίας της Κρήτης με την Κωνσταντινούπολη, αν και ακόμη, ως επαρχία του Ανατολικού Ιλλυρικού, υπάγεται στον επίσκοπο της Ρώμης⁴³. Θα μπορούσε γι' αυτό να έχει μεγαλύτερο αντίκτυπο στο νησί η αυξημένη τιμή προς το σταυρό που ενθαρρυνόταν από την Πρωτεύουσα. Στη χρονολόγηση αυτή δεν αντιβαίνει ο τύπος των γραμμάτων της επιγραφής.

Ο Δ.Ι. Πάλλας επεσήμανε την εκτεταμένη γεωγραφική διάδοση της λατρείας του σταυρού μέσα στο ναό, βασιζόμενος σε σποραδικές γραπτές πηγές και φτωχές αρχαιολογικές μαρτυρίες, από τις οποίες διέκρινε χαμένες λατρευτικές μορφές. Στις παραπάνω σελίδες παρουσιάστηκαν αρχαιολογικά τεκμήρια της λατρευτικής χρήσης του σταυρού από την Κρήτη. Αν και χωρίς ανασκαφικά συμφραζόμενα, οι μαρμάρινοι σταυροί της Κρήτης αποτελούν σημαντική μαρτυρία, γιατί επιτρέπουν να συσχετιστούν ασφαλέστερα οι πληροφορίες των κειμένων με τα σωζόμενα αντικείμενα. Καθώς γνωρίζουμε κυρίως μεταλλικούς σταυρούς, πλουτίζεται τώρα η ομάδα των λατρευτικών σταυρών με μια νέα κατηγορία τεκμηρίων, τους ασφαλώς σταθερά τοποθετημένους μέσα στην εκκλησία μαρμάρινους σταυρούς. Ενισχύεται έτσι η ερμηνεία που πρότεινε ο Πάλ-

39. Με συντηρητικούς υπολογισμούς το ύψος του σταυρού αυτού θα ήταν 60 εκ.: Η πάνω κεραία θα είχε ύψος τουλάχιστον 20 εκ., για να χωρέσει μία ακόμη σειρά γραμμάτων, ώστε να συμπληρωθεί το *Άγιος ό Θε(ός)*. Υπολογίζουμε 10 εκ. για το πλάτος της οριζόντιας κεραίας και θεωρούμε ότι το ύψος της κάτω, μακρύτερης κεραίας θα ήταν τουλάχιστον 30 εκ., θα διέφερε δηλαδή κατά 10 εκ. από την πάνω.

40. Α.Κ. Ορλάνδος, Η παλαιοχριστιανική βασιλική της Σούγιας, *Κρητ.Χρον* 7 (1953), σ. 358, εικ. 18.

41. *ODB* 3, σ. 2121.

42. A. Frolov, *La relique de la vraie croix. Recherches sur le dévelop-*

pement d'un culte, Παρίσι 1961, σ. 63 και αριθ. 56-58, 60 (σ. 191-192). Ο ίδιος, *La vraie croix et les expéditions d'Héraclius en Perse*, *REB* 11 (1953), σ. 88-105. *RbK*, V, στ. 1-284.

43. Από τα πρακτικά των Συνόδων προκύπτει ότι η τάξη, κατά την οποία υπογράφουν οι επίσκοποι από την Κρήτη, ανέρχεται στην Έκτη Σύνοδο (680) στην ένατη και ενδέκατη θέση από την τριακοστή πρώτη και τριακοστή δεύτερη της προηγούμενης συνόδου. Ενώ στην Πενθέκτη του 691, στην οποία δεν συμμετέχουν επίσκοποι του Ανατολικού Ιλλυρικού, ο Κρήτης είναι ένας από τους τέσσερις που παίρνουν μέρος, επειδή προφανώς διάκειται φιλικά προς την Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης. Tsougarakis, ό.π.

λας για μιαν ως φαίνεται διαδεδομένη πρωτοβυζαντινή λατρευτική συνήθεια. Ασφαλώς τα αρχαιολογικά τεκμήρια θα είναι πολυάριθμα, αλλά λανθάνουν. Σπασμένοι σταυροί στο περιβάλλον παλαιοχριστιανικών βασιλικών περνούν απαρατήρητοι ως λίγο-πολύ αυτονόητος εξοπλισμός του χώρου, χωρίς να προκαλούν ενδεχομένως προβληματισμούς για την αρχική τους θέση και χρήση. Στο βαθμό που ανασυνθέτουμε από τις διαθέσιμες πηγές τις χαμένες σε νεότερες εποχές λατρευτικές πρακτικές, έχουμε τη δυνατότητα όχι μόνο

να ερμηνεύσουμε τα υλικά τους τεκμήρια, αλλά συχνά και να τα εντοπίσουμε. Έτσι και τα θραύσματα σταυρών από την Κρήτη, γνωστά από παλιά λόγω των επιγραφών τους, μπόρεσαν να υποδείξουν την αρχική τους χρήση μόνον αφού συσχετίστηκαν με τους λατρευτικούς χειρισμούς που είχε ήδη ανασυνθέσει ο Δ. Ι. Πάλλας με οδηγό τα κείμενα και λιγοστά αρχαιολογικά τεκμήρια.

Πανεπιστήμιο Κρήτης

(υποσημ. 8), σ. 201-204. Η πιθανή επίσκεψη στα μέσα του αιώνα του Μάξιμου του Ομολογητή στην Κρήτη, όπου αντιμετώπισε επισκόπους, οπαδούς του μονοθελητισμού, επιβεβαιώνει την προσέγγιση με την Κωνσταντινούπολη, ό.π., σ. 206. Μάξιμος Ομολο-

---

γητής, *Opuscula theologica et polemica*, PG 91, στ. 49. V. Grumel, Notes d'histoire et de chronologie sur la vie de Saint Maxime le Confesseur, EO 26 (1927), σ. 32.

Olga Gratziou

THE CROSS AS A CULT OBJECT
IN EARLY BYZANTINE CHURCHES.
AN EXAMPLE FROM CRETE

In the archaeological collection of Agioi Deka, close to Gortys, is kept a fragment of the arm of an inscribed marble cross. It is 27 cm high. The width of the arm is 11 cm and its thickness 10.2 cm. The inscriptions on the cross have been published elsewhere (Guarducci, Gerola, Bandy). Here I propose a small addition to the previous readings of the inscriptions. Basing our calculations on the length of the original inscriptions and the dimensions of the fragment, the original cross must have been approximately 80-100 cm high. It is possible therefore to produce a drawing that indicates its original appearance (Figs 1-3). Its inscriptions were as follows:

a) Ἅγιος ὁ Θεός, ἅγιος ἰσχυρός, ἅγιος ἀθάνατος, ἐλέησον ἡμᾶς, ἐπὶ Ἰωάννου ὁ σταυρός.

b) Αὕτη ἡ πύλη Κυρίου. Δίκαιοι εἰσελεύσονται ἐν αὐτῇ. The cross can be dated to the 7th century. It is suggested that its original position would have been in the nave of a church somewhere in the area of Gortys. Such a use is recorded in texts (Vita of Theodore of Sykeon, Michael Psellos, Ioannes Staurakios) which have been examined by C. Mango and in a series of studies by D.I. Pallas. Other marble crosses from Crete, bearing similar liturgical inscriptions come to complement textual and archaeological evidence that testifies to the cult of the cross within the nave of the church before the introduction of a high templon. The reconstruction of long lost cult practices – a field to which Pallas contributed much – allows us, in turn, both to recognise archaeological evidence for such a cult and even, on occasions, to locate it.